

O'ZBEKISTONDA FAOLIYAT YURITAYOTGAN MILLIY VA XALQARO TO'LOV TIZIMLARI. MILLIY TO'LOV TIZIMLARINING XALQARO TO'LOV TIZIMLARI BILAN INTEGRATSIYALASHUV JARAYONI

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti To'rtko'l fakulteti
Soliq va soliqqa tortish yo'nalishi 3-kurs bakalavriyat
talabasi Xidirov Baxtiyor Bobir o'g'li
Soliq va soliqqa tortish yo'nalishi 3-kurs bakalavriyat
talabasi Allamberganov Jamshid Shuxrat o'g'li*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda amalda bo'lgan milliy va xalqaro to'lov tizimlarining institutsional hamda texnologik xususiyatlarini tahlil qiladi. Tadqiqotning maqsadi milliy to'lov infratuzilmasining xalqaro tarmoqlar bilan integratsiyasi jarayonida risklar, xarajatlar va raqobat ta'sirini baholashdir. Metodologiya sifatida normativ-huquqiy tahlil, tizimli yondashuv va taqqosiy tahlil qo'llanadi. Ilmiy yangilik interoperabellik, komplayens va kiberxavfsizlikni bir modelda uyg'unlashtiruvchi integratsiya mezonlarini asoslashdan iborat.

Kalit so'zlar (o'zbek): milliy to'lov tizimi; xalqaro to'lov tizimi; interoperabellik; protsessing markazi; hisob-kitob; komplayens; kiberxavfsizlik; tarif siyosati

O'zbekistonda to'lovlar bozori so'nggi yillarda raqamli kanallar ulushi oshishi, banklararo hisob-kitoblarning tezlashuvi va chakana to'lovlarda ekotizim yondashuvining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Mazkur jarayonda milliy to'lov infratuzilmasi bir vaqtning o'zida uchta vazifani bajarishi talab etiladi: birinchidan, ichki bozorda uzluksiz va arzon tranzaksiyalarni ta'minlash; ikkinidan, foydalanuvchi tajribasini yaxshilash orqali naqd pul aylanmasini qisqartirish; uchinchidan, transchegaraviy to'lovlarda raqobatbardosh yechimlarni shakllantirish. Shuning uchun "milliy" va "xalqaro" to'lov tizimlari o'rtasidagi munosabat oddiy xizmatlar to'plami emas, balki standartlar, risklar taqsimoti, komplayens talablari hamda tarif va tarmoqlanish iqtisodiyotidan iborat murakkab institutsional mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Ilmiy muammo shundaki, integratsiya ko'pincha texnik ulanish sifatida talqin qilinadi, holbuki uning markazida hisob-kitob yakuniyligi, ma'lumotlar almashinuvi sifati, xatarlarni boshqarish va bozor kuchi balansiga oid masalalar turadi.

Milliy to'lov tizimlari deganda, odatda, ichki bozor uchun mo'ljallangan karta, tezkor to'lov, elektron pul va banklararo kliring mexanizmlari tushuniladi. Ularning iqtisodiy mohiyati ikki tomonlama bozor (to'lovchi va qabul qiluvchi) muvozanatini ushlab turishga borib taqaladi: tizim qanchalik ko'p qabul qiluvchi nuqtalarga ega bo'lsa, to'lovchi uchun qiymat shunchalik ortadi va aksincha. Shu nuqtai nazardan,

milliy tizimlar uchun asosiy ustunliklar ichki tartibga solish bilan moslik, tariflarni ijtimoiy maqbul darajada ushlab turish imkoniyati va suveren risk boshqaruv konturlarini yaratishdan iborat [1]. Biroq milliy tizimlar transchegaraviy operatsiyalar, valyuta konvertatsiyasi, xalqaro savdo ekotizimlari bilan bog'lanish, shuningdek, global komplayens (AML/CFT, sanksion skringing, chargeback qoidalari) talablarini bajarishda ko'pincha cheklovlarga duch keladi. Shu sababli xalqaro to'lov tizimlari bilan integratsiya milliy infratuzilmaning "kengaytirilgan funkcionalligi" sifatida yuzaga chiqadi, ammo bu kengayish tranzaksiya xarajatlari va risk profilini qayta belgilaydi.

Xalqaro to'lov tizimlari global qamrov, standartlashgan qoidalar va risklarni bo'lishish mexanizmlari orqali transchegaraviy savdo va xizmatlar almashinuvini qo'llab-quvvatlaydi. Ularning kuchli tomoni global qabul qilinish va ishonch kapitali bo'lsa, zaif tomoni mahalliy bozor sharoitlariga moslashish xarajatlari, komissiyalar darajasi hamda ma'lumotlar oqimi va nizolarni hal etish protseduralarida tashqi qoidabozlikning ustunligidir. Integratsiya jarayonida aynan shu "qoida va standartlar eksporti" milliy regulyator va bozor ishtirokchilari uchun asosiy muvozanat masalasini keltirib chiqaradi: bir tomondan, xalqaro tarmoqqa ulanish eksport-import, turizm, masofaviy xizmatlar va mehnat migratsiyasi bilan bog'liq to'lovlarda qulaylik yaratadi; ikkinchi tomondan, komplayens xarajatlari va operatsion risklar oshishi mumkin [2]. Demak, integratsiya samarasi faqat tranzaksiya soni bilan emas, balki to'lovning yakuniy qiymati, nizolar ulushi, fraud ko'rsatkichlari, tizim uzluksizligi va ma'lumotlarni himoyalash darajasi bilan baholanishi lozim.

O'zbekistonda to'lov tizimlarini tartibga solishning metodologik asosi sifatida to'lov xizmatlari bozorida riskka asoslangan yondashuv va ishonch infratuzilmasini mustahkamlash tamoyillari ajralib turadi. Xususan, to'lovlarning uzluksizligi va hisob-kitob yakuniyligini ta'minlash markaziy bank nazorati, kliring va settlement jarayonlarining reglamentlari, shuningdek, ishtirokchilar uchun texnik va moliyaviy talablar orqali yo'lga qo'yiladi [1]. Shu bilan birga, integratsiya jarayonida xalqaro standartlar bilan moslik masalasi dolzarb bo'lib, bu yerda BIS/CPMI tomonidan ishlab chiqilgan tizimiy ahamiyatga ega to'lov infratuzilmalari prinsiplari (PFMI) risklarni boshqarishning asosiy ramkasi sifatida xizmat qiladi [3]. PFMI yondashuvi integratsiya mezonlarini aniqroq ko'rishga yordam beradi: boshqaruv, kredit va likvidlik risklari, operatsion barqarorlik, kirish shartlari va shaffoflik. Milliy tizim xalqaro tarmoqqa ulanganida, ushbu risklar endi faqat ichki emas, balki transchegaraviy zanjirda tarqaladigan risklarga aylanadi; demak, "risk eksporti va importi" tushunchasi integratsiya tahlilida markaziy o'rin tutadi.

Integratsiyaning texnologik qatlamida interoperabellik muammosi turadi. Interoperabellikni faqat API yoki format mosligi sifatida emas, balki identifikatsiya, autentifikatsiya, clearing va settlement vaqt parametrlari, xabarlar semantikasi, dispute

management va fraud monitoring jarayonlarining uyg'unlashuvi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Agar tizimlar orasida faqat oldingi kanal (foydalanuvchi interfeysi) darajasida integratsiya bo'lsa, ammo orqa ofis jarayonlari turlicha qolsa, xizmat sifati notekis bo'ladi: tranzaksiya tez, biroq qaytarish, e'tiroz bildirish yoki chargeback jarayoni sust ishlaydi. Shuning uchun integratsiya indikatorlari uch darajada shakllantiriladi: texnik indikatorlar (xabar almashinuvi, ishlash vaqti, uzilishlar), protsess indikatorlari (nizolarni ko'rib chiqish muddati, fraud ko'rsatkichlari), iqtisodiy indikatorlar (komissiyalar, konvertatsiya spredi, umumiy tranzaksiya qiymati). Mazkur yondashuv integratsiyani "ulanish" emas, "xizmat sifati zanjiri" sifatida baholashga imkon beradi.

Komplayens integratsiyaning ikkinchi tayanch qatlami bo'lib, u ko'pincha xarajatlar va bozorga kirish shartlarini belgilaydi. Xalqaro tarmoqlar bilan ishlashda AML/CFT tekshiruvlari, mijozni bilish (KYC), tranzaksiyalar monitoringi, sanksion ro'yxatlar bo'yicha skrining, shuningdek, ma'lumotlarni saqlash va uzatish rejimlari talab etiladi. Komplayensning iqtisodiy ta'siri shundaki, u doimiy xarajatlarni oshiradi va kichik ishtirokchilarning bozorga kirish imkoniyatini toraytirishi mumkin; natijada bozorda konsentratsiya kuchayadi. Bu holat tarmoqlanish iqtisodiyoti bilan qo'shilganda, "g'olib ko'p narsani oladi" dinamikasini yuzaga keltiradi, ya'ni yirik bank yoki yirik to'lov provayderi ko'proq ma'lumot, ko'proq antifraud modeli va yaxshiroq tarif shartlariga ega bo'lib boradi [4]. Shu sababli regulyator va bozor ishtirokchilari integratsiya jarayonida komplayensni faqat "talab" sifatida emas, balki raqobat siyosatiga ta'sir etuvchi omil sifatida ham tahlil qilishi lozim.

Kiberxavfsizlik integratsiyaning uchinchi tayanch qatlami bo'lib, ayniqsa ochiq bank xizmatlari, tezkor to'lovlar va mobil to'lovlar kengaygan sharoitda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Milliy tizim xalqaro tarmoqqa ulanarkan, tahdid modeli ham kengayadi: fishing va social engineering'dan tortib, supply chain hujumlari, protsessingdagi zaifliklar, tokenizatsiya va kriptografik kalitlarni boshqarish muammolarigacha bo'lgan risklar ortadi. Kiberxavfsizlikni ta'minlashda NIST kabi ramkalar va "zero trust" tamoyillari umumiy metodologik asos bo'lib xizmat qiladi, biroq ularni mahalliy infratuzilmaga moslashtirish, xususan, audit, incident response va uzluksizlik rejalarini integratsiya shartnomalariga kiritish muhimdir [5]. Ilmiy jihatdan bu yerda asosiy masala shuki, kiberxavfsizlik xarajatlari ko'pincha oldindan ko'rinmaydi, ammo hodisa yuz berganda yo'qotishlar keskin kattalashadi; demak, integratsiya samaradorligini baholashda kutilayotgan yo'qotishlar (expected loss) va barqarorlik indikatorlari ham inobatga olinishi zarur.

Integratsiyaning institutsional arxitekturasi protsessing, kliring va settlement rollarining qanday taqsimlanishiga bog'liq. Agar milliy tizim ichki tranzaksiyalarni mahalliy protsessingda, transchegaraviy tranzaksiyalarni esa xalqaro switching orqali o'tkazsa, xarajatlar "gibrid" ko'rinish oladi: ichkarida arzon, tashqarida esa yuqoriroq.

Bunda foydalanuvchi uchun tariflarning shaffofligi va konvertatsiya kursi siyosati muhim ahamiyat kasb etadi. Integratsiya muvaffaqiyati ko'pincha yashirin xarajatlarni kamaytirish bilan bog'liq: dinamik valyuta konvertatsiyasi, qo'shimcha servis to'lovlari, qaytarishdagi komissiyalar va kechikishlar. Shuningdek, xalqaro tizimlar bilan hamkorlikda dispute management qoidalari mahalliy iste'molchi huquqlarini himoya qilish standartlari bilan muvofiqlashtirilmasa, ishonch pasayishi va tranzaksiya hajmlarining kutilgan darajada o'smasligi mumkin. Shu ma'noda integratsiya shartnomalari va operatsion reglamentlar "iste'molchi tajribasi" indikatorlari bilan bog'lanishi lozim.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirgan holda integratsiya jarayonini baholash uchun uch blokli mezonlar tizimi taklif etiladi. Birinchi blok interoperabellik va operatsion samaradorlik mezonlari bo'lib, ular tranzaksiya tezligi, uzluksizlik darajasi, tizimlararo xabar semantikasi va nizolarni ko'rib chiqish muddatlarini qamrab oladi. Ikkinchi blok komplayens va huquqiy muvofiqlik mezonlari bo'lib, riskka asoslangan nazorat, ma'lumotlar boshqaruvi, sanksion skrining va audit talablarining bajarilish darajasini baholaydi. Uchinchi blok kiberbarqarorlik mezonlari bo'lib, incident response tayyorgarligi, kriptografik boshqaruv, third-party risk va uzluksizlik sinovlari natijalariga tayanadi. Ushbu mezonlarni birgalikda qo'llash integratsiyani faqat bozorga chiqish vositasi sifatida emas, balki barqaror va raqobatbardosh to'lov ekotizimini shakllantirish instrumenti sifatida ko'rishga imkon beradi.

Xulosa. O'zbekistonda milliy va xalqaro to'lov tizimlari o'rtasidagi integratsiya jarayoni iqtisodiy samaradorlikni oshirish, transchegaraviy to'lovlarni qulaylashtirish va to'lov xizmatlari bozorida innovatsiyalarni tezlashtirish imkonini beradi. Biroq integratsiya natijasi texnik ulanishning o'zi bilan emas, balki interoperabellikning to'liq zanjiri, komplayens xarajatlari va kiberxavfsizlik barqarorligi bilan belgilanadi. Shu sababli integratsiya qarorlari uch qatlamli mezonlar asosida baholanib, tarif shaffofligi, nizolarni hal etish sifati va risklarni taqsimlash mexanizmlari bilan mustahkamlanishi lozim. Taklif etilgan yondashuv milliy infratuzilmani global tarmoqlar bilan uyg'unlashtirishda muvozanatli va o'lchab bo'ladigan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2019. 20 b.
2. Baxter W. F. Bank Interchange of Transactional Paper: Legal and Economic Perspectives. Stanford: Stanford University Press, 1983. 310 p.
3. Committee on Payments and Market Infrastructures. Principles for Financial Market Infrastructures. Basel: Bank for International Settlements, 2012. 352 p.

4. Миркин Я. М. Финансовые рынки и институты: учебник. Москва: КНОРУС, 2019. 640 с.
5. NIST. Framework for Improving Critical Infrastructure Cybersecurity. Gaithersburg: National Institute of Standards and Technology, 2018. 41 p.
6. Қорабоев Б. Ш. Тўлов тизимлари ва банк операциялари: ўқув қўлланма. Тошкент: Иқтисод-Молия, 2020. 256 б.